

سنت زردشتی در روزگار اسلامی ۲

متون فارسی زردشتی

حمیدرضا دالوند

جام کینسرو

علمای اسلام

اوستا

دین مسئله

صلا در نثر

روایات



برنام پروردگار یکتا

سنت زردشتی در روزگار اسلامی ۲

مستون فارسی زردشتی

حمیدرضا دالوند



پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تهران، ۱۳۹۹



پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

فروشگاه کتاب: خیابان کریم‌خان‌زند، بین قرنی و ایرانشهر، پلاک ۱۷۶ تلفن: ۸۸۳۱۷۱۹۲

سنت زردشتی در روزگار اسلامی ۲

متون فارسی زردشتی

مؤلف: حمیدرضا دالوند

ویراستار: عسکر بهرامی

مدیر انتشارات: یدالله رفیعی

صفحه‌آرا: مهدیه دین‌پناه

مسئول فنی: عرفان بهار دوست

چاپ اول: ۱۳۹۹

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

چاپ و صحافی: سفیر اردهال

قیمت: ۷۳۰۰۰ تومان

حق چاپ برای پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی محفوظ است.

سرشناسه: دالوند، حمیدرضا، ۱۳۲۹ -

عنوان و نام پدیدآور: متون فارسی زردشتی / حمیدرضا دالوند؛ ویراستار عسکر بهرامی.

مشخصات نشر: تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مشخصات ظاهری: ۴۲۸ص.

فروست: سنت زردشتی در روزگار اسلامی؛ ۲.

شابک: 978-622-630461-0

وضعیت فهرست نویسی: فیبا

موضوع: زردشتی

Zoroastrianism موضوع:

موضوع: زردشتی -- تحقیق

Zoroastrianism -- Research موضوع:

شناسه افزوده: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

شناسه افزوده: Institute for Humanities and Cultural Studies

رده بندی کنگره: BL۱۵۷۶

رده بندی دیویی: ۲۹۵

شماره کتابشناسی ملی: ۶۲۴۶۹۳۶

فهرست

۵.....	دبیاچه
۱۱.....	گفتار نخست ترجمه و تفسیر اوستا.....
۱۱.....	درباره اوستا.....
۱۲.....	گاهان
۱۶.....	یشت‌ها و ویسپرد
۲۱.....	خرده‌اوستا
۳۱.....	فصل دوم ترجمه و تفسیر متون پهلوی و پازند
۳۱.....	ارداویرافنامه
۴۰.....	مینوی خرد
۴۶.....	بندهش
۴۷.....	زند بهمن‌یسن یا یشت
۴۹.....	وچرکرد دینی
۵۲.....	اخت جادو و گوشت فریان
۵۲.....	شکندگمانیک وزار
۵۳.....	گجسته‌ابالیش
۵۳.....	قطعاتی از رسالات مختلف
۵۶.....	فصل سوم متن‌های آیینی
۵۶.....	کلیات
۸۱.....	آیین‌های گذار
۸۷.....	آیین‌های دینی
۹۰.....	جشن‌ها و گهنبار
۹۱.....	دیگر متون آیینی
۹۴.....	فصل چهارم متون کلامی

۱۲۷	فصل پنجم روایات
۲۰۰	فصل ششم متون اخلاقی و اندرزی
۲۰۶	فصل هفتم مناجات‌ها
۲۲۱	فصل هشتم میراث فرقه آذر کیوان
۲۳۶	فصل نهم تاریخ
۲۳۶	تاریخ اساطیری
۲۳۶	الف. پیشدادیان
۲۴۳	ب. تاریخ کیانیان
۲۴۴	زندگی زرتشت پیغمبر
۲۵۳	تاریخ ساسانیان
۲۶۲	پس از ساسانیان
۲۶۹	تاریخ معاصر زردشتیان ایران
۲۸۰	سرگذشت پارسیان
۲۸۸	پیشگویی‌ها
۲۹۷	فصل دهم ادبیات
۲۹۷	الف. شعر
۳۰۳	ب. داستان
۳۱۰	ج. مطبوعات
۳۱۵	فصل یازدهم زبان‌شناسی و فرهنگ‌نگاری
۳۲۱	فصل دوازدهم نجوم و تقویم
۳۲۱	الف. هیأت و ستاره‌شناسی
۳۲۲	ب. تنجیم و خوابگزاری
۳۲۴	ج. تقویم و گاه‌شماری
۳۲۹	کتابنامه
۳۵۳	نمایه
۳۵۳	الف. نام کسان، دودمان، فرق و سلسله‌ها
۳۷۹	ب. نام جاها، سازمان‌ها، نهادها و انجمن‌ها و مجموعه‌ها
۳۸۹	ج. نام کتاب، نشریه، مفاهیم و موضوع‌ها

دیباچه

دفتر دوم سنت زردشتی با عنوان «متون فارسی زردشتی» تقدیم شما خوانندگان فرزانه می‌شود. اگر مهر و لطف یزدان یاری‌مان باشد، دفتر سوم در موضوع تقویم یزدگردی و روایت فرنیغ سروش و دفتر چهارم در باره پازندها بتدریج تقدیم خواهد شد. متن‌های زردشتیان به فارسی نو، به عنوان یکی از منابع شناخت دین زردشتی، پیش از متون اوستایی و پهلوی مورد توجه اروپاییان قرار گرفت و در سده‌های هجدهم و نوزدهم میلادی ایران‌شناسان غربی به نقد و ترجمه و تفسیر آن‌ها پرداختند؛ ولی از دهه آغازین سده بیستم به این سو، پرداختن به این آثار را رها کردند؛ زیرا به زعم آنان در برابر متون اوستایی، پهلوی و زبان‌های ایرانی میانه شرقی، هم به لحاظ زبانی و هم محتوایی، ارزش و اهمیت فروتری داشتند. با وجود این، در سال‌های اخیر اقبال به این متون بیشتر شده است.

توماس هاید^۱ در ۱۷۰۰م اثر معروف خود به نام *تاریخ دین ایران باستان*^۲ را بر پایه متون فارسی به‌ویژه *صد در نظم* نوشت (دایار ۱۹۰۹: هفت). آنکتیل دوپرون^۳ در *زند اوستا*^۴ که ۱۷۷۱م در پاریس انتشار یافت، متن‌های فارسی، روایات و رسالات همراه آن‌ها را مورد بررسی قرارداد (۱۷۷۱: ۱/یازده بیست و پنج؛ دایار ۱۹۲۳: ۲-۳). اولسهاوزن^۵ رساله‌های «علمای اسلام»، «نام بیست و یک نسک اوستا» و قطعاتی از کتاب *شاهنامه* را در ۱۸۲۹م زیر نام *قطعاتی درباره دین زردشتی*، برگرفته از نسخه‌های فارسی کتابخانه ملی پاریس^۶، با مقدمه‌ای از ژول مول^۷ در پاریس چاپ کرد (اولسهاوزن ۱۸۲۹).

1. Thomas Hyde

2. *Historia religionis veterum Persarum*

3. Abraham Hyacinthe Anquetil-Duperron

4. *Zend_Avesta*

5. Justus Olshausen

6. *Fragments reletifs a la religion de zoroastre...*

7. Julius von Mohl

زاخائو^۱ در ۱۸۷۰م در مقاله‌ای که در نشریه انجمن سلطنتی آسیای منتشر شد، به بررسی برخی نسخه‌های خطی فارسی زردشتی پرداخت (زاخائو ۱۸۷۰: ۲۸۳-۲۹۹). جمع‌بندی نهایی ادبیات فارسی زردشتی را در سال‌های پایانی سده نوزدهم وست^۲ انجام داد که در جلد دوم کتاب *مبانی زبان‌شناسی ایرانی*^۳ منتشر شد و به عنوان یگانه مرجع مورد اعتماد درباره این ادبیات آوازه یافت (وست ۱۹۷۴: ۱۲۲-۱۲۹). اندکی پس از وست، بلوشه^۴ نیز «رساله علمای اسلام» را در ۱۸۹۸م تصحیح و چاپ کرد (نک: ایرانیکا ۳۱۳/۶ - ۳۱۴). روزنبرگ^۵ در سال ۱۹۰۴م *زراتشت‌نامه* را به چاپ رسانید و در سال ۱۹۰۹م در رساله‌ای سروده‌هایی از دستور نوشیروان مرزبان کرمانی و نیز شرح و توصیفی از جلد دوم *روایات داراب هرمزدیار* را چاپ کرد (روزنبرگ ۱۹۰۹). اندکی پس از او، لویس گری^۶ طی دو مقاله در سال‌های ۱۹۱۰ و ۱۹۱۳م متن‌های «برج‌نامه» و «مارنامه» را منتشر کرد (گری ۱۹۱۰؛ همو ۱۹۱۳).

پارسیان هند، در دهه‌های آغازین سده بیستم، نقد و بررسی و چاپ و ترجمه متون فارسی زردشتی را پی‌گیری کردند و آثاری ارزشمند پدید آوردند: دابار^۷ در ۱۹۰۹م کتاب *صد در نشر و صد در بندهش* را تصحیح و چاپ کرد (دابار ۱۹۰۹) و در ۱۹۳۲م ترجمه انگلیسی *روایات هرمزدیار* را به چاپ رساند (همو ۱۹۳۲). هدیوالا^۸ در ۱۹۲۰م در کتاب *مطالعاتی در تاریخ پارسیان*^۹ به تاریخ‌گذاری دقیق روایات پرداخت و اونوالا^{۱۰} در ۱۹۲۲م مجموعه *سترگ روایات داراب هرمزدیار* را چاپ کرد. مودی^{۱۱} بیش از دیگر پارسیان به شرح و نقد و بررسی متون فارسی زردشتی پرداخته است: در ۱۹۰۳م *جاماسب‌نامه* را تصحیح و چاپ کرد، در ۱۹۲۲م مقدمه‌ای مفصل بر چاپ *روایات داراب هرمزدیار* نوشت و روایات را بررسی و طبقه‌بندی کرد؛ در ۱۹۲۴م آثار دستور داراب پالن، از جمله *فرضیات‌نامه* و *خلاصه‌دین*، را منتشر ساخت؛ در ۱۹۳۱م مقالاتی درباره *اردویرف‌نامه* مصور و قصه مهاجرت *زردشتیان هندوستان* و *بیان آتش بهرام* نوشت و در ۱۹۳۲م هم مقالاتی درباره *روایات داراب هرمزدیار* و نیز *فرقه آذرکیوان* انتشار داد (نک: کتابنامه).

1. Edward Sachau

2. Edward West

3. *Grundriss der Iranischen Philologie*

4. Edgar Blochet

5. Friedrich Rosenberg

6. Louis Gray

7. Bamanji Nasarvanji Dhabhar

8. Shahpurshah Hormasji Hodivala

9. *Studies in Parsi History*

10. Jameshedji Maneckji Unvala.

11. Jivanji Jamshedji Modi

تا ۱۹۸۷م که پژوهشگر ایتالیایی، ماریو ویتالونه^۱ رساله‌ای کوتاه دربارهٔ دستنویس‌های روایات چاپ کرد، اثر قابل توجهی در این حوزه منتشر نشده بود. این رسالهٔ کوچک سرآغازی برای آثار بزرگتر شد: در ۱۹۹۱م کارلو چرتی^۲ قصه زردشتیان هندوستان را تصحیح و چاپ کرد و ویتالونه روایت ایتهوتر^۳ را در ۱۹۹۶م منتشر ساخت. در سال ۲۰۰۹م داریوش کارگر ارداویرافنامه مشور را تصحیح و چاپ کرد و آلن ویلیامز^۴ قصه سنجان را تصحیح و به همراه ترجمهٔ انگلیسی آن منتشر ساخت (نک: کتابنامه).

در روزگاری که ایران‌شناسان اروپایی و پارسیان هند پرداختن به متون فارسی زردشتی را وانهاده بودند، در ایران تلاش‌هایی برای تصحیح و نشر این متون صورت گرفت: ژاله آموزگار رسالهٔ دکتری خود را در ۱۹۶۷م با عنوان *Etudes sur la Langue et la Litterature mazdeenne en persan* ارائه کرد که اگرچه تاکنون منتشر نشده است ولی مقالات وی با عنوان «ادبیات زردشتی به زبان فارسی» (۱۳۴۸) و «دو ارداویرافنامه» (۱۳۶۲)، برگرفته از این اثر هستند (نک: آموزگار ۱۳۸۶). پس از او باید از تلاش‌های دو پژوهشگر دیگر یاد کرد: محمد دبیرسیاقی که در ۱۳۳۸ش *زرتشت‌نامه* چاپ روزنبرگ را ویرایش و تجدید چاپ کرد و نیز رحیم عقیفی که در ۱۳۴۳ش به چاپ *ارداویرافنامه منظوم* اثر زرتشت بهرام پژدو پرداخت. از آثار پژوهشگران زردشتی ایران نوشته‌های رشید شهمردان، به‌ویژه کتاب *فرزندگان زرتشتی*، اهمیت بسیاری در شناخت ادبیات فارسی زردشتی دارند.

با این همه، جز مقالات وست و آموزگار که هر دو نیز به صورت مختصر و کلی به آثار مشهور فارسی زردشتی پرداخته‌اند، تاکنون اثری که همهٔ ابعاد و زوایای این ادبیات را بررسی کند، پدید نیامده است و پژوهش پیش رو، برای نخستین بار به گونه‌ای گسترده به چگونگی و چیستی آن می‌پردازد.

در سنجش با مطالعات اوستایی و پهلوی، پژوهشگران دربارهٔ متن‌های فارسی زردشتی و اهمیت آن‌ها چنان‌که بایسته است، نکوشیده‌اند. بازخوانی، برای تفسیر و نشرشان، می‌تواند نگاه ما را در مطالعات زردشتی و سنت جاری و زندهٔ آن تغییر دهد و افقی نو در پیش رویمان بگشاید. از این رو کوشش شده است تا با معرفی جامع میراث مکتوب زردشتیان به فارسی، توجه پژوهشگران و دانشجویان به ارزش و اهمیت آن‌ها جلب شود.

1. Mario Vitalone

2. Carlo G. Cereti

3. Ithoter

4. Alan Williams

آنچه فراهم آمده است، نقشه‌ای برای پیمودن کوره‌راه بررسی متون فارسی زردشتی است؛ نقشه‌ای بسیار همانند نقشه‌های قدیمی تا پیش از سده نوزدهم میلادی که اغلب نادرست و غیردقیق بودند، ولی تنها ابزار دسترسی بودند که جهانگردان ماجراجو را کم‌وبیش یاری کردند و به کمک خود آن‌ها به تدریج تکمیل شدند و به دقت امروز رسیدند.

نگارنده از مدیران و مسئولان پژوهشگاه، برای ایجاد چنین فرصتی، و از استادان پژوهشکده زبان‌شناسی این مؤسسه — که همواره یار و رهنما بوده‌اند — سپاسگزاری می‌کند: دکتر حمیدرضا آیت‌اللهی و دکتر شهرام یوسفی فر بخاطر حمایت از این طرح و تصویب موضوع و دکتر حسینعلی قبادی بخاطر حمایت و کمک شایان ایشان برای سفر به هند و تکمیل پژوهش پیش رو مرا مرهون لطف خود کردند. استادان و همکارانم در گروه فرهنگ و زبان‌های باستانی پژوهشگاه، استاد فرزانه جناب آقای دکتر محمدتقی راشد محصل از سر لطف کار را خواندند و با راهنمایی‌ها و داورهای دقیق و نکته‌سنج همچون همیشه مرا مدیون محبت خود ساختند. استادم دکتر مهشید میرفخرایی گاه و بیگاه پذیرای پرسش‌های من در باره متون فقهی پهلوی، به ویژه دادستان دینیک و نقش آن در سنت زردشتی بودند. استاد بزرگوار خانم دکتر ژاله آموزگار که خود آغازگر این راه بوده‌اند، ضمن داوری صورت‌های مختلف این پژوهش و یادآوری نکات دقیق، به هر بهانه و مناسبتی مشوقم در تکمیل کار بودند. استاد دکتر عبدالرسول خیراندیش منت گذاشتند و کار را خواندند و اطلاعات ارزشمندی درباره زردشتیان فارس در اختیارم گذاشتند. استادم خانم دکتر کتایون مزداپور که از آغاز تا انجام کار همیشه همراه بودند و به همراه استادان دکتر زهره زرشناس و دکتر امید ملاک بهبهانی، سمت راهنمایی و مشاوره رساله دکتری مرا برعهده داشتند، راهنما و حامی انجام پژوهش پیش رو بودند. بی‌اغراق، ساعت‌ها تلفنی و حضوری با دکتر مزداپور در باره مسائل مختلف سنت زردشتی گفتگو شد و با گشاده‌رویی و مهربانی همیشگی پاسخگو بودند. دوست نازنین دکتر سیروس نصراله‌زاده که ایده کار بر روی سنت زردشتی و متون فارسی زردشتی زاده ذهن خلاق اوست و او بود که مرا به این وادی رهنمون ساخت، همراه و همیارم در این راه دشوار بودند و انجام این کار از جهات بسیار مدیون تلاش و مهر و همت والای حضرتشان است. دوست و همکار فرهیخته خانم دکتر فرزانه گشتاسب نیز کار را خواندند

و راهنمایی کردند. دوست نازنین و فرهیخته‌ام دکتر عسکر بهرامی ضمن داوری و راهنمایی‌های بسیار، ویراستاری کار را برعهده داشتند و او بودند که با ظرافت آن را آراستند و پیراستند. دوست ارجمند دکتر شروین فریدنژاد نیز کار را خواندند و نکات ارزشمندی پیرامون کتابنامه مرحمت کردند. متولیان ارجمند کتابخانه‌ها و کتابداران فرهیخته بسیاری مرا راهنمایی کردند و یاری رساندند که اگرچه امکان آوردن نام همه نیست ولی ناگزیر به یادکرد موسسه‌های یادشده هستم: کتابخانه پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، کتابخانه ملی ایران به ویژه بخش‌های خطی و ایران‌شناسی، کتابخانه دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابخانه ملی ملک، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، کتابخانه اردشیر یگانگی وابسته به انجمن زردشتیان، کتابخانه نخست دستور مهرجی رانا در نوساری و کتابخانه دانشگاه بمبئی. دوست ارجمندم دکتر مجتبی تبریزیا و همکاران او در انتشارات آبادبوم برای حروفچینی اثر از سر لطف مرا یاری کردند. همکارانم در انتشارات پژوهشگاه بویژه جناب آقای ناصر زعفرانچی مدیر سابق و دکتر یدالله رفیعی مدیر فعلی، جناب آقای دکتر محمدحسین محمدی معاون انتشارات و دیگر عزیزان بخش‌های صفحه‌آرایی، چاپ و نشر، دلسوزانه در آماده سازی و چاپ این کتاب زحمت کشیدند. لطف همه این عزیزان را با دیده منت می‌پذیرم و تندرستی و شادی برایشان آرزو دارم. در پایان باید یادآوری کنم، این کار به پایان نمی‌رسید مگر با همدلی و فداکاری همسرم زهرا وطن‌دوست که بار سنگین زندگی بدوش اوست و همراهی فرزندان عزیزم سریرا و اهورا که امید و آرامش را برایم فراهم ساختند.

حمیدرضا دالوند

دی ۱۳۹۸

گفتار نخست

ترجمه و تفسیر اوستا

درباره اوستا

رساله‌ای در آموزش دستور و لغت اوستا

در کتابخانه اردشیر یگانگی تهران، دستنویسی از کتابچه‌ای آموزشی، گویا دستک آموزنده‌ای که اوستا می‌آموخته، نگهداری می‌شود. کتاب به اوستایی و فارسی است و برنمی‌آید که از سده سیزدهم یزدگردی کهتر باشد. این نسخه از بقایای کتابخانه هورشت یزد بوده که به کتابخانه یگانگی انتقال یافته است. با توجه به موضوع کتاب، می‌توان گفت اثری منحصر به فرد در ایران است و شاید دفتر آموزشی یکی از زردشتیان بوده باشد که در مدارس پارسیان هند درس خوانده است؛ زیرا مطالب متن و شیوه تدوین و آموزش کتاب با سنت آموزشی مکتب‌های ایران موافقت ندارد.

شرح بیست‌ویک نسک اوستا

متنی برگرفته از دینکرد هشتم که از طریق روایات به هند رفت و کم‌وبیش نسخه‌هایی از آن به نظم و نثر، البته با تفاوت‌هایی، برجای مانده و در آن به نام و محتوای بیست‌ویک نسک اوستای ساسانی اشاره شده است: این متن در *روایات داراب هرمزدیار* به نقل از روایت نریمان هوشنگ روایت برزو کامدین، کامه‌بهره و شاپور بروچی آمده است (نک: داراب هرمزدیار، *روایات*، ج ۱، ص ۲-۱۳؛ ج ۲، ص ۴۳۶-۴۳۹)؛ داراب پالن به پیوست خلاصه دین، حدود ۱۰۵۹ یزدگردی، نیز مطالب همین روایات را زیر عنوان *رویداد بیست‌ویک نسک زند با تفصیلات ایشان*، به نظم کشیده است (داراب پالن ۱۹۲۴: ۶۴-۶۸). در کتابخانه مهرجی‌رانا رساله شماره 6، T-30, II، برگ‌های ۱۱۴-۱۱۶، در شرح بیست‌ویک نسک اوستا است (دایار ۱۹۲۳: ۱۲۰). در مؤسسه کاما نسخه‌ای به

شماره R.286، در وصف بیست‌ویک نسک اوستا، نگهداری می‌شود. وصف بیست‌ویک نسک که زرتشت از آسمان آورد، عنوان متنی میان برگ‌های ۵ب-۱۸اب نسخه شماره 1942,7 کتابخانه بادلیان، شماره 225 مجموعه اوزلی، حدود ۱۱۵۳ق/۱۷۴۰م است (زاخائو و اته ۱۸۸۹: ۱۱۰۹). در کتابخانه ملی پاریس هم دو نسخه یکی با عنوان شرح و تحلیل بیست‌ویک نسک اوستا به شماره 202/6 و دیگری زیر نام درباره بیست‌ویک نسک اوستا میان برگ‌های ۱۲۷-۱۳۱ جنگ شماره XXVI, suppl. Pers.1191,21 فهرست شده‌اند (بلوشه ۱۹۰۰: ۵۵؛ ۱۹۰۵: ۱۶۸/۱).

گاهان

گاهان با همه اهمیت که در دین زردشتی دارد، چنان‌که از ادبیات فارسی زردشتی و حتی پهلوی برمی‌آید، بیشتر به عنوان متنی آیینی با بار ارزشی و تقدس ویژه، بدان نگریسته شده است تا متنی که زیربنای فکری و بنیاد دین باشد. این نگاه دوم، بیشتر در سده نوزدهم و در پرتو پیشرفت‌های زبان‌شناسی در اروپا و اهمیت یافتن گاهان به عنوان یکی از کهن‌ترین متون هندواروپایی، شکل گرفت و از طریق پارسیان هند به ایران سده بیستم هم راه یافت. گواه این واقعیت متونی است که زردشتیان به فارسی نو درباره گاهان پدید آورده‌اند:

فرامون‌یشت

یا دو دعای *یثاهو* و *اشم‌وهو* (یسن ۲۷، بندهای ۱۳ و ۱۴) از نامبردارترین اورادی هستند که هر زردشتی در شبانه‌روز بر زبان می‌آورد؛ از این رو کهن‌ترین شرح و ترجمه‌ها و توجیه و تفسیرها به آن دو یا قطعاتی مانند آن‌ها اختصاص یافته است: در کتابخانه ملی پاریس نسخه‌های 202,3، 202/9 و 166/9 تفسیرهایی بر *یثاهو* هستند (بلوشه ۱۹۰۵: ۱۶۶/۱، ۱۶۸). برگ‌های ۱۰۰-۱۰۴ از جنگ Add.8994 محفوظ در کتابخانه موزه بریتانیا مورخ ۱۸۱۱م (ریو ۱۸۷۹: ۵۲) و نیز نسخه Add.8994,5 در همان کتابخانه، مورخ ۱۸۵۸م، شرح و تفسیر *یثاهو* هستند (زاخائو ۱۸۷۰: ۲۷۷). همچنین بخشی از نسخه (b)36 در فهرست کاتراک، متعلق به کتابخانه سهراب‌جی مروان‌جی تاتی در سورت، مورخ ۱۰۳۰یزدگردی، در معنی *دعای یثاهو* است (کاتراک ۱۹۴۱: ۱۲). افزون بر این، در روایات *داراب هرمزدیار* (ج ۱، ص ۱۵-۲) به نقل از روایات مختلف شرح و تفسیر *دعای یثاهو* آمده است.

پس از *یثا/هو*، این دعای معروف *اشم/وهو* است که در شرح و تفسیر آن متونی پدید آمده‌اند: معنی *اشم/وهو* متنی است به فارسی، درون روایت کامه‌آسا خمییاتی، به شماره T-30, II, 1، برگ‌های ۱۰۷-۱۰۸، کتابخانه مهرجی‌رانا که در آن دعا را واژه‌به‌واژه شرح کرده است. همچنین در بخش T-30, II, 16 برگ ۳۸-ارپ در همین مجموعه کتابخانه مهرجی‌رانا، متن منظوم تفسیر خشناوثره آمده است که در بردارنده معنی منظوم *اشم/وهو*، *زند فرورانه*، معنی *زند پنج گاه*، معنی *زند باز اورمزد*، معنی *زند یثا/هو ویریو*، معنی *زند ینگه‌هی هاتام*، معنی *زند یسنمچه وهیمچه* است (دابار ۱۹۲۳پ: ۱۱۹-۱۲۰) این متن همان است که در برگ ۵۱۵ از جلد دوم *روایات داراب هرمزدیار*، دستنویس ۱۳۷۴۱ کتابخانه مجلس آمده است.

نسخه‌های 202,1 و 202,13 کتابخانه ملی پاریس (بلوشه ۱۹۰۵: ۱۶۸/۱-۱۶۹)؛ برگ‌های ۱-۳ نسخه 1942,1 کتابخانه بادلیان، نسخه 225 مجموعه اوزلی (زاخاؤ و اته ۱۸۸۹: ۱۱۰۸)؛ دستنویس Add 8994,5 کتابخانه موزه بریتانیا (ریو ۱۸۷۹: ۲۷۱)؛ دستنویس ۵-۱۹۲۱۷ کتابخانه ملی ایران، برگ‌های ۴۷-۴۹، کتابت موبد رشید موبد بهرام موبد خدابخش موبد فرود موبد خدابخش موبد خسرو موبد نوش موبد حکیم موبد اردشیر حدود ۱۲۴۹-۱۲۵۰ یزدگردی؛ و بخشی از نسخه (b) 36 فهرست کاتراک، از آن کتابخانه سهراب‌جی مروان‌جی تاتی در سورت (همانجا)؛ همگی شرح‌هایی درباره دعای *اشم/وهو* هستند. بر این قطعات، دو قطعه 202,12 کتابخانه ملی پاریس (بلوشه ۱۹۰۵: ۱۶۹/۱) و نسخه S-125,2 کتابخانه مهرجی‌رانا (دابار ۱۹۲۳پ: ۱۰۱) را باید اضافه کرد که افزون بر *یثا/هو* و *اشم/وهو*، دیگر قطعات و دعا‌های گاهانی و اوستایی مانند *ینگه‌هاتام*، *پنج‌گاه کوچک*، *باج هرمزد* و غیره را شرح و تفسیر کرده‌اند. همچنین، در *خرده‌اوستاها* متن، ترجمه و تفسیر این دعاها آمده است (به عنوان نمونه، نک: *خورده‌اوستای دستور تیرانداز*، ۱۳۲۴ق/ ۱۲۷۶ یزدگردی: ۲-۳). یسن ۳، بند ۱۷ تا یسن ۳۴، بند ۱۳، قطعه‌ای گاهانی همراه با ترجمه فارسی است که به شماره 10 در کتابخانه کاما فهرست شده است (دابار ۱۹۲۳پ: ۱۳۷).

هفتان‌یشت

بخشی از نسخه (b) 19 فهرست کاتراک متعلق به کتابخانه موبد پیروز شاه فرام‌جی پودی در ناپورای بندر سورت است که به فارسی و اوستایی آمده است (کاتراک ۱۹۴۱: ۵).

گاهان ترجمه استاد ماستر

گویا استاد ماستر نخستین کس از زردشتیان ایران است که گاهان را به عنوان مجموعه‌ای مستقل و فارغ از کارکردهای آیینی آن، بررسی و ترجمه کرد. بی‌گمان او این دید را در هنگام تحصیل در مدرسه ملافیروز پیدا کرده بود. رشید شهمردان ۱۲۸۵ یزدگردی را تاریخ ترجمه گاهان توسط استاد ماستر یاد می‌کند و یادآور می‌شود که استاد ماستر متن ترجمه را جهت چاپ برای ارباب کیخسرو شاهرخ در تهران می‌فرستد، ولی مدتی چاپ آن به تأخیر می‌افتد. بعد از قتل ماستر که بازماندگانش پی‌گیر چاپ آن شدند، روشن گردید که کتاب مفقود شده است (شهمردان ۱۳۶۳: ۶۱۵-۶۱۴). او در گلدسته چمن آیین زرتشت نیز چکیده‌ای از محتوای گاهان را آورده است که هر چند ترجمه از متنی انگلیسی است، از جمله نخستین متون فارسی در موضوع گاهان و مفاهیم آن در روزگار معاصر است (نک: ماستر ۱۸۹۷م/ ۱۲۶۵ یزدگردی: ۱۴۱-۱۷۴). صاحب کتاب آیین دین زردشتی هم آن متن را همراه متن اوستایی به الفبای فارسی، در ۱۲۹۱ یزدگردی دوباره چاپ کرده است (مهرگان، موبد سیاوخش ۱۲۹۱ یزدگردی: ۲۵-۱۰۹).

تعلیمات زرتشت

حتی کیخسرو شاهرخ هم در آثارش به گاهان با دیدی آیینی می‌نگرد و آنچه در شرح و تفسیر آن آورده است، به ضرورت مسائل آیینی است نه ارائه آموزه‌ای مبتنی بر گاهان یا به سخنی دیگر، تلقی گاهان به عنوان متنی بنیادین برای قرائت و دریافت دین (نک: شاهرخ ۱۳۳۷: ۴۱-۵۰). از این رو باید گفت این دینشاه ایرانی و همکاران و پیروان او بودند که گاهان را بیرون از کاربردهای آیینی مورد بررسی قرار دادند و با این نگاه متونی به فارسی پدید آوردند. او در ۱۹۲۴م کتابی به انگلیسی با عنوان *سروده‌های آسمانی زرتشت*^۱ با مقدمه رایبندرانات تاگور منتشر کرد. رشید شهمردان این کتاب را با کمک ترجمه‌های پورداود، میلز و گتری^۲ به فارسی درآورد و در ۱۳۱۱ش در بمبئی زیر عنوان *تعلیمات زرتشت* انتشار داد. هر چند اعتبار این تفسیر و ترجمه آزاد که به دو واسطه از گاهان به فارسی درآمده است، مورد تردید مترجم است و خواننده را از این بابت به کتاب استاد پورداود ارجاع می‌دهد؛ با این همه نخستین شرح مفصل گاهان در ادبیات

1. *The Divine Songs of Zarathustra*

2. Guthrie

فارسی زردشتی است و با تأکید بر مفاهیمی چون یکتاپرستی، بار اخلاقی گاهان، سادگی تعلیم، راستی و مفهوم امشاسپندان به عنوان اساس دیانت زردشتی، پدید آمده است (شهمردان ۱۳۱۱: ۱-۲۰). این کتاب در ۱۳۶۴ش به مناسبت نخستین سالگرد درگذشت مترجم با مقدمه جهانگیر اوشیدری، زیر عنوان آموزش‌های اشوزرتشت در چاپخانه راستی تهران چاپ شد.

چکیده‌ای از سخنان گهربار اشوزرتشت

گردآوری مهربان گشتاسب پور پارسی، با بررسی کنکاش موبدان ایران که سال ۱۳۵۵ش چاپ شد، دربردارنده قطعاتی از گاهان و دیگر بخش‌های اوستا در موضوعات مختلف است که در آن متن اوستایی با الفبای فارسی همراه با ترجمه فارسی دیده می‌شود.

سیری در آموزش گاه‌های گاهان

برگردان گاهان به فارسی روان از موبد رستم شهزادی و نیز کتاب دیگر وی برگردان گات‌ها که سال ۱۳۷۷ش انتشار یافت، متون دیگری از گاهان به فارسی هستند. کتاب دوم، ترجمه‌ای است که موبد شهزادی با همکاری انجمنی از رستم صرفه، مهربان شهروینی و کیخسرو هروسپ زیر نام «کمیسیون برگردان گات‌ها» انجام داده است. این کمیسیون با گردآوری ده‌شنی از اهل دین نسبت به ترجمه گاهان اقدام کرده است. مترجم در پیش‌گفتار به معرفی گاهان، پیدایش اشوزرتشت و آموزه‌های او پرداخته است. بر این اساس، توحید یا یکتاپرستی، آزادی انتخاب راه خیر و شر، ضدیت با موهومات و خرافه‌پرستی مذهبی، کار و کوشش و آبادانی، دریافت پاداش کارهای نیک و بد در این جهان و پیروزی نهایی نیکی بر بدی، مهمترین پایه‌های دین زردشتی و آموزه‌های زردشت هستند (شهزادی ۱۳۷۷: ۱۷-۲۸).

گاتها یا سرودهای آسمانی زرتشت

در سنت زردشتی و در میان موبدان معاصر، زنده‌یاد فیروز آذرگشسب در ترجمه و شرح گاهان بیش از دیگران کوشیده و از سال ۱۳۵۱ تا دهه ۱۳۸۰ش کتاب گاتها یا سرودهای آسمانی زرتشت را چندین بار ویرایش و چاپ کرده است (نک: کتابنامه).

گزیده‌ها و گلچین‌های گاهان

تا به امروز جزوه‌ها و گلچین‌های مختلفی از ترجمه‌های موجود گاهان توسط جامعه زردشتی تهیه و چاپ شده است که بیشتر مخاطب عام دارند.^۱

ترجمه‌های پراکنده یسنا

فزون بر گاهان، در گذشته برخی قطعات یسنا نیز ترجمه تحت‌اللفظی و بین‌سطری شده‌اند. از دستنویس‌های اوستایی که دارای شرح و یا ترجمه واژه‌به‌واژه متن به فارسی هستند، تعدادی در دست است: به عنوان نمونه از این موارد می‌توان یاد کرد: یسنا با ترجمه واژه‌به‌واژه میان‌سطری به فارسی، به شماره 9 کتابخانه کاما (دابار ۱۹۲۳ب: ۱۳۷)؛ نسخه 81(5) کتابخانه ملافیروز (همو ۱۹۲۳الف: ۵۴)؛ زند یسنا با ترجمه میان‌سطری فارسی به شماره 2807, Ms. Pers. d. 47 در کتابخانه بادلیان (بیستن ۱۹۵۴: ۷۸) که همان نسخه 57. Haug¹² کتابخانه ملی مونیخ است (بارتلمه ۱۹۱۵: ۱۹۱)؛ یسنا، های ۱۹، اوستایی، پهلوی و فارسی از داراب پالن، نسخه (c) 311 فهرست کاتراک، از آن کتابخانه دستور برزوجی داراب‌جی در رستم‌پورای سورت (کاتراک ۱۹۴۱: ۷۳).

قطعه‌ای از یسنا به فارسی، برگ‌های ۹۸-۱۰۰، دستنویس xxviii. suppl. Pers. 51,15 کتابخانه ملی پاریس (بلوشه ۱۹۰۰: ۵۹) و شرح یسن‌های ۶۶ و ۶۷ به فارسی، میان برگ‌های ۵ب-۱۶الف، نسخه 1942,3، ش 225 مجموعه اوزلی، کتابخانه بادلیان، حدود ۱۱۵۳/ق/۱۷۴۰م (زاخانوف و اته ۱۸۸۹: ۱۱۰۹).

یشت‌ها و ویسپرد

در صفات زند اوستا

سروده‌ای از موبد فرامرز اسفندیار درباره نیایش‌ها و یشت‌های اوستا، به تاریخ بهمن ۱۱۹۳ یزدگردی، میان برگ‌های ۳۸-۵۴، نسخه 205 کتابخانه مؤسسه کاما (دابار ۱۹۲۳ب: ۱۷۸). کتاب یشت و نیرنگ آب و برسم و قواعد دینی با یشت و سفرد و یشت رفتون و یشت سی‌روزه عنوان اثری است که به سعی و اهتمام موبد نامدار بن دستور شهریار و

۱. به عنوان نمونه باید از اندرزنامه زرتشت، اثر کورش نیکنام یاد کرد که برداشت و دریافت وی از ترجمه‌های گاهان به زیبایی ساده و اندرزگونه است.

موبد رستم بن موبد خسرو مهربان و به کتابت موبد کیخسرو کرمانی، که در سال ۱۲۶۲ یزدگردی/۱۳۱۰ق، در بمبئی به صورت سنگی چاپ شده است. این اثر بیشتر به شرح آیین‌ها می‌پردازد. متن به اوستایی همراه با شرح و ترجمه به فارسی است و مطالب زیر را دربر دارد: ۱. پانزده خصلت که موبدان یزشنگر را لازم و شایسته است ۲. صدویک نام خدا (اوستایی)، ۳. نیرنگ‌های مختلف به فارسی و اوستایی ۴. آداب یزشنی خواندن ۵. اوستایی یزشنی ۶. یشت سی‌روزه ۷. یشت ویسپرد با نیرنگ ۸. یشت رفتون (نامدار ۱۲۶۲: ۲-۵۲۳).

متن یشت‌ها و ویسپرد نه به طور کامل، بلکه قطعات و بخش‌های مختلف آن که اهمیت و ارزش آیینی و عقیدتی داشته‌اند، بیشتر مورد توجه قرار گرفته و شرح و ترجمه شده‌اند:

هرمزديشت

از جمله متن‌های بااهمیتی است که چه در خردده/اوستاها و چه به صورت مستقل، شرح و ترجمه شده است (نک: بخش خردده/اوستا). نسخه‌ای از آن به شماره ۱۶، به الفبای فارسی و همراه با ترجمه فارسی میان‌سطری؛ همچنین، بخشی از آن به شماره ۱۷، در کتابخانه مؤسسه کاما نگهداری می‌شود (دآبار ۱۹۲۳: ۱۳۸). بخش یازدهم نسخه ۲۰۱ کتابخانه ملی پاریس نیز هرمزديشت با ترجمه فارسی است (بلوشه ۱۹۰۵: ۱۶۶). در کتابخانه موزه بریتانیا برگ‌های ۱-۳۷، جنگ شماره Add.8994، متن اوستایی هرمزديشت به الفبای فارسی همراه با شرح و تفسیر است (ریو ۱۸۷۹: ۵۲؛ زاخانو ۱۸۷۰: ۲۷۷). بخش دوم دستنویسی که به شماره ۷۲۴-ف و شماره بازیابی ۱۰۷۲۴-۵ زیر نام تاریخ زردشت و قسمتی از زند در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود (انوار ۱۳۴۷: ۲۲۹؛ منزوی ۱۳۷۵: ۸۶۷)، هرمزديشت به الفبای فارسی و ترجمه فارسی بنده‌بند آن است (دستنویس ۱۰۷۲۴-۵ کتابخانه ملی ایران، گ ۱۵-۵۰)، یعنی پس از هر بند اوستایی ترجمه فارسی آن هم آمده است. این نسخه پیوست رساله معروف دین مسأله است که زردشتیان یزد در پاسخ محمولی میرزا حاکم یزد در سال‌های ۱۲۲۳-۱۲۲۶ق نوشته‌اند (نک: بخش عقاید و کلام).

هومیشت

یا یسن ۹ که در حقیقت بخشی از یسن‌ها است، مورد توجه بوده است و مهمترین شرح و تفسیر و ترجمه آن از دستور داراب پالن معروف است که رساله‌ای با نام معنی هاونیم

دارد. هاونیم واژه آغازین هومیشث یا یسن ۹ است. هیربد داراب این ترجمه فارسی را بر مبنای ترجمه‌های پهلوی و سنسکریت هومیشث فراهم آورده است. در کتابخانه ملی ایران، برگ‌های ۵۲-۷۵، دستنویس ۵-۱۷۵۴۱، رساله معنی هاونیم است که در زیر هر بند اوستایی معنی فارسی آن آمده است، نسخه مورخ ۱۱۴۷ یزدگردی به کتابت هیربد کاوس بن سهراب بن دستور رستم بن دستور مانک از نسل دستور ماهیار رانا است. در کتابخانه ملی پاریس نیز شماره 182,7 مورخ ۱۷۶۱م، شماره 186,8 مورخ ۱۱۰۶ یزدگردی / XVIII, Suppl. Pers. 49, 12 شماره ۱۷۳۷م؛ شماره ۱۱۰۶ یزدگردی / ۱۷۳۷م و شماره XXII, Suppl. Pers. 40, 12 (Anquetil, noticesiv)، همگی معنی هاونیم هستند (بلوشه ۱۹۰۰: ۲۳-۲۵، ۳۶؛ ۱۹۰۵: ۱۳۹-۱۵۰). بخش ۲ دستنویس 14, Müller 100 کتابخانه ملی مونیخ هم هومیشث یا معنی هاونیم اثر داراب پالن است (بارتلمه ۱۹۱۵: ۲۰-۲۱).

معنی و تفسیر سروش واج

متنی است میان برگ‌های ۴۹ب-۵۲ب دستنویس ۵-۱۹۲۱۷ کتابخانه ملی ایران کتابت موبد رشید بهرام موبد خدابخش موبد فرود موبد خدابخش موبد خسرو موبد نوش موبد حکیم موبد اردشیر، مورخ ۱۲۴۹-۱۲۵۰ یزدگردی، متن اوستایی به الفبای فارسی که زیر هر بند مفهوم آن شرح شده است. سروش‌یشث و هادخت‌نسک با ترجمه فارسی عنوان نسخه (b) 315 از فهرست کاتراک، متعلق به کتابخانه دستور برزوجی داراب‌جی در رستم‌پورای بندر سورت است (کاتراک ۱۹۴۱: ۷۷).

آبان‌یشث

برگ‌های ۴۴-۴۹، دستنویس ۵-۱۷۵۴۱ کتابخانه ملی ایران قسمتی از آبان‌یشث است. متن اوستایی به خط اوستایی همراه با ترجمه فارسی به قلم سرخ، کتابت هیربد کاوس بن سهراب از نسل مهرجی‌رانا.

شرح و ترجمه فروردین‌یشث

برگ‌های ۱-۴۵، نسخه‌ای به قطع خستی، پدیدآمده در هند که پیشتر در کتابخانه هورشت یزد نگهداری می‌شد و اکنون در کتابخانه یگانگی تهران است.

بهرام یشت

از ترجمه بهرام یشت هم نسخه‌ای به شماره F-44.8 در کتابخانه مهرجی رانا گزارش شده است (دبار ۱۹۲۳ پ: ۷۲).

و ندیداد

این بخش از اوستا به سبب اهمیت فراوان و کاربردهای فقهی و آیینی اش، بارها به فارسی ترجمه، شرح و تفسیر شده یا به نظم درآمده است:

ترجمه‌ها و تفسیرهای منثور و ندیداد

در این باره به این دستنویس‌ها باید اشاره کرد: ترجمه و تفسیر فرگرد اول و ندیداد به فارسی، نسخه‌ای قدیمی به شماره 684 در فهرست کاتراک از آن کتابخانه هیربد بهمن جی اسفندیارچی دستور ربدینا در رستم‌پورای سورت و متن اوستایی، پهلوی و فارسی فرگردهای ۱ تا ۴ و ندیداد به شماره 371 در فهرست کاتراک، متعلق به کتابخانه اردشیر نوشیروان‌جی دستور در بندر سورت (کاتراک ۱۹۴۱: ۹۰، ۱۵۱)؛ ترجمه و شرح پرگرد پنجم، بخش دوم نسخه اوستایی به قطع خستی از آن کتابخانه هورشت یزد که اکنون در کتابخانه یگانگی نگهداری می‌شود. از همین فرگرد، شرح و ترجمه‌ای به شماره XXVIII, Suppl. Pers. 51, 8 در کتابخانه ملی پاریس، وجود دارد (بلوشه ۱۹۰۰: ۵۹)؛ از فرگرد ۱۵ نیز دو ترجمه گزارش شده است: یکی میان برگ‌های ۱۴۱-۱۴۲، جنگ شماره XXVI, Suppl. Pers. 1191, 28 در کتابخانه ملی پاریس (همان: ۵۶) و دیگری درون جنگ شماره Add. 26, 323 کتابخانه موزه بریتانیا، برگ‌های ۲ب ۷الف، مورخ ۱۸۰۹م (ریو ۱۸۷۹: ۵۳). ترجمه فرگرد ۱۸ در قسمت ۲۳ و ترجمه فرگرد ۲۰ در قسمت ۲۵ دستنویس 205 کتابخانه ملی پاریس آمده است (بلوشه ۱۹۰۵: ۱۷۲). خلاصه و ندیداد، چکیده‌ای از کرده‌های و ندیداد، به‌ویژه کرده‌های آغازین آن، درباره آفرینش شهرها، شاد کردن زمین، ساختن دخمه، و.... در میان برگ‌های ۵۹ب ۲ع، دستنویس ۱۹۲۱۷-۵ کتابخانه ملی ایران کتابت موبد رشید بن موبد بهرام موبد خدابخش موبد فرود موبد خدابخش موبد خسرو موبد نوش موبد حکیم موبد اردشیر، مورخ ۱۲۴۹-۱۲۵۰ یزدگردی دیده می‌شود و در کتابخانه ملی مونیخ زند و ندیداد با ترجمه ویژه‌به‌واژه به فارسی به شماره 56, Haug 11 گزارش شده است (بارتلمه ۱۹۱۵: ۱۸۷).